

**Луцько-Житомирська римо-католицька дієцезія
у першій половині XIX ст.: проблеми історіографії**

Стаття присвячена стану вивчення досліджуваної проблеми. Автор проаналізувала українську та польську історіографію з теми. Зроблено висновок про те, що саме архівні матеріали дають змогу висвітлити головні аспекти історії Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX ст.

Ключові слова: історіографія, джерельна база дослідження, архівні джерела, опубліковані джерела, Луцько-Житомирська дієцезія

The Roman-Catholic Lutsk-Zhytomyr Dioceses in the first part of the 19th century: problems of historiography

In the article is exposed the study of problem. Author analyzed Ukrainian and Polish historiography from a theme. A conclusion is done that the archived materials enable to light up the main aspects of history Lutsk-Zhytomyr dioceses in the first half of 19th century

Keywords: historiography, spring base of research, archived sources, published sources, the Lutsk-Zhytomyr dioceses

Вивчення питання особливості розвитку Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX ст. ґрунтується на історіографічному та джерельному матеріалі, що висвітлюють окремі аспекти історії Луцько-Житомирської дієцезії у контексті суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку приєднаних до Російської імперії територій. Втім дотепер не створено цілісного уявлення щодо цієї проблеми. Такий стан дозволяє говорити про необхідність

грунтовного вивчення предмету, а саме української, польської та російської історіографії, про необхідність дослідження архівів України, Польщі та Росії.

Дореволюційна російська історіографія представлена кількома дослідженнями, що торкаються необхідної проблематики. Серед них – праця графа Дмитра Толстого. Він є автором досить популярної наприкінці XIX ст. книги “Римский католицизм в России: Историческое исследование” [7]. Як зазначає польський дослідник о. Мечислав Живчинський [18, 108-123], це була тенденційна праця, написана з ворожої до Заходу позиції, особливо до Католицької Церкви, Папи Римського та унії. Д. Толстой об’єднав своє дослідження у два томи, збагативши другий додатками. Особливу увагу він приділив становищу Римо-Католицької Церкви за царювання Катерини II, Павла I, Олександра I. Окремі розділи присвячено ордену єзуїтів та його скасуванню в Російській імперії, а також Вірмено-Католицькій та Греко-Католицькій Церквам. Характеризуючи політику російських царів відносно Римо-Католицької Церкви, Д. Толстой розглядає усі кроки самодержавства як милість, турботу про своїх підданих. Наприклад, *“...для задоволення духовних потреб своїх нових підданих, імператриця залишила духівництво в підпорядкуванні польських єпископів, тих самих, котрі відмовилися скласти їй присягу. Один католик з цього приводу сказав: «Який римо-католицький правитель зробив би таке? Рим не повинний би забувати ці імператорські милості католикам»*”. За негативну рису релігійної діяльності луцько-житомирського єпископа К. Цецішовського він бачив його прихильність до ордену єзуїтів [7; 3-104].

Історію Римо-Католицької Церкви на території Волині і Київщини від заснування дієцезій до наших днів розкрив житомирський дослідник Юрій Білоусов у праці “Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис” [1]. Він зупинився як на політичних подіях, які відбувалися в єпархії, так і на освітній, культурній діяльності духовенства. Ю. Білоусов на основі опрацювання літератури та архівних матеріалів здійснив підрахунки кількості парафій та духовенства на межі XVIII і XIX ст. у Луцько-Житомирській

дієцезії. Автор ствердив, що *“саме обставини слабого фізичного стану і були вирішальними, коли Микола I дав згоду на призначення єпископа К. Цецішовського митрополитом моголівським і адміністратором Віленської єпархії”*. Дослідник у певних питаннях погоджується із тезами, сформульованими польською історіографією. Наприклад, він підтримує припущення, висловлене о. І. Вичавським, що факт закриття житомирського францисканського монастиря – це реалізація намірів єпископа М. Пивницького знайти гідне приміщення для дієцезіальної семінарії.

Нова українська історіографія дала кілька досліджень, які у значній мірі просунули вивчення проблематики Католицької Церкви. Науковою продуктивністю позначені спроби комплексного дослідження питання церковного землеволодіння на Правобережжі, реалізовані у виданні змістовних монографій – А Зінченка *“Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття”* [2] та О Крижанівського *“Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.)”* [3]. Монографія А. Зінченка базується на широкому колі архівних та опублікованих джерел. У ній розкриваються особливості функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних та національних відносин на Правобережній Україні в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Автор порівнює статус церковних маєтків у пізній Речі Посполитій та Російській імперії, розкриває мотиви, етапи, наслідки їх секуляризації. Однією з ключових проблем дослідження є доля селян у маєтках духовенства, характеристика їхнього господарства, взаємин з адміністрацією маєтків, владою.

Монографія О. Крижанівського охоплює чималий хронологічний період, починаючи з XVIII ст. до реформи 1861 р. Метою дослідження стало висвітлення масштабів і характеру господарської діяльності Церкви на Правобережній Україні у XVIII та у першій половині XIX ст., тобто функціонування у різних соціально-економічних умовах: відносно незалежного економічного життя Церкви за Речі Посполитої та взяття під державний

контроль після включення до складу Російської імперії. Праця О. Крижанівського спирається на багатий джерельний матеріал. Використано дослідження Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, Волинського церковно-археологічного товариства (м. Житомир), Товариства дослідників Волині. Подана О. Крижанівським картина є цілісною та логічно завершеною. Автор дослідив велике латифундійне землеволодіння (маєтки з кріпаками) єпископів та найбільших монастирів, дрібніші маєтки церковних власників, землеволодіння і господарювання парафіяльного духовенства. Особливу увагу він звернув на поступове взяття економічного життя Церкви під державний контроль після включення Правобережжя до складу Російської імперії. Розкрив основні риси господарського ладу церковних маєтків, становище селянства в них.

До популяризації знань з історії Волині з другої половини 90-х рр. ХХ ст. спричиняється релігійно-суспільне видання Римо-католицької Луцької дієцезії, двомісячник “Волення з Волині” (м. Острог). На його сторінках було надруковано дослідження головного редактора часопису, настоятеля Острозької парафії Успіння Пресвятої Діви Марії о. Вітольда-Йосифа Коваліва про єпископів Луцько-Житомирської дієцезії [5], про архієпископа Каспера Казимира Цецішовського [4], про єпископа Михайла Пивницького [6]. Ці статті відзначаються багатою історіографічною базою, оскільки написані із залученням як польських, так і українських матеріалів, та спробою оцінити діяльність луцько-житомирських єпископів, спираючись на нові джерельні матеріали.

Окрім часопису, редакція “Волення з Волині” готує до друку книги, що виходять у серії Бібліотека “Волення з Волині”. Вперше життєписи луцьких єпископів від часу заснування дієцезії до наших днів були підготовлені Кшиштофом-Рафалом Прокопом і узагальнені у праці “Образи луцьких єпископів” (Т. 20 Бібліотеки “Волення з Волині”) [15]. Таким чином вперше у літературі з’явилися повні біографії єпископів К. Цецішовського та М. Пивницького.

Слушним буде зауваження, що без вивчення польської історіографії, питання становища Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX ст. розкрити неможливо, оскільки нею це питання розроблене краще, ніж українською. Історія Церкви, її взаємин з державою, роль духовництва у політичному житті, соціальна структура суспільства традиційно займають помітне місце в польській історіографії. Ще у XIX ст. з'явилися дослідження, що стосувалися окремих аспектів проблеми. Римо-Католицька Церква була церковною організацією, передусім, польського населення західних губерній Російської імперії – території колишньої Речі Посполитої. Як віруючі, так і священники, у переважній більшості, були поляками за походженням. Це стало причиною, яка притягувала увагу польських дослідників до вивчення становища Римо-Католицької Церкви в Російській імперії. Однак питання окремих дієцезій, в т.ч. Луцько-Житомирської вони не виносять на окремий розгляд.

Могилівський канонік, перший асесор Римо-католицької колегії Станіслав Шантир був свідком подій, які описував. Свою працю, видану у Познані у 1843 році [17], він підписав псевдонімом “російський урядовий чиновник”. Дослідження С. Шантира поділено на дві частини: перша хронологічно охоплює період від першого поділу Речі Посполитої до кінця царювання Олександра I та початків царювання Миколи I, друга – це зібрання урядових документів того часу. Історіограф Римо-Католицької Церкви о. Мечислав Живчинський [18] назвав працю С. Шантира тенденційною, не зважаючи, що автор у передмові наполягав на відсутності будь-якого улещання, перебільшення, фальшивості свідчень. При цьому М. Живчинський подає відгук на дану працю віленського єпископа Адама Красінського, який назвав її самовихвалюванням, панегіриком самому С. Шантирю, а не історією Католицької Церкви у Росії.

Для розкриття загального становища Римо-Католицької Церкви у Російській імперії, порівняння церковної політики російських царів у досліджуваній період важливу роль відіграють праці Матвія Лорета, у яких

висвітлено становище Римо-Католицької Церкви за царювання Олександра I [13], Катерини II [12], Павла I [14]. М. Лорет подав негативну оцінку діяльності архієпископа С. Сестренцевича, оскільки той дбав лише про збільшення своєї влади, не зважаючи на неканонічність своїх дій, а також прагнув стати фаворитом царя Павла I. Показав протистояння архієпископа С. Сестренцевича та нунція Л. Літти у питанні зменшення влади архієпископа при утвердженні авторитету Ватикану. Об'єктивністю відзначаються дослідження Матвія Лорета про відносини між Ватиканом та Російською імперією на початку XIX ст., про вирішення питання Римо-Католицької Церкви на міжнародній арені [11].

Станіслав Літак – професор Люблінського Католицького Університету – займається церковними питаннями, які безпосередньо стосуються періоду поділів Речі Посполитої. Він подає обширну характеристику джерел та літератури, на основі яких підготував свою монографію [9]. Автор здійснив локалізацію монастирів усіх чернечих орденів, що діяли того року у Луцькій дієцезії. Праця С. Літака “Карта Луцької дієцезії від 1792 року” [10] – це опис недатованої анонімною рукописної карти Луцької дієцезії, віднайденої автором у збірці архієпископа Франциска Альбіна Симона з Архіву Митрополичої капітули у Кракові.

Зацікавлення до становища поляків та Римо-Католицької Церкви під владою Російської імперії у XIX ст., стосунків між царською владою та Ватиканом проявила французька історіографія. О. Адріан Бодуа у праці “Свята Столиця і Росія. Дипломатичні стосунки між ними у XIX столітті” [8], перший том якої охоплює 1814-1847 рр., розкрив характер боротьби між Ватиканом та Російською імперією. При цьому автор ідеалізував Ватикан, показавши, що він змушений уступати через натиск світської влади. А світська влада, на думку А. Бодуа, є брутальною, підступною, з низькими цілями. Однак, дослідник проминув увагою той факт, що Апостольська Столиця одночасно захищала інтереси своєї світської влади. Російська самодержавна влада, на чолі якої цар – глава Православної Церкви – обмежувала впливи Ватикану, щоб вільно проводити політику русифікації, а отже, впроваджувати російську

державницьку ідею. Значною заслугою А. Бодуа є використання широкого кола архівних матеріалів з Ватиканського архіву, архівів Кракова, Варшави, Відня, однак без посилань, без використання документів російських архівів. Таким чином Листопадове повстання висвітлено ним не в повній мірі, не розкрито реальної участі католицького духовенства у повстанні. Отже, якщо стосунки між Ватиканом та Російською імперією А. Бодуа висвітлив повно і синтезно, з критичним підходом до джерел, то внутрішні справи Католицької Церкви в імперії досліджені ним недостатньо.

Не зважаючи на існуючу палітру публікацій про деякі аспекти життєдіяльності Луцько-Житомирської дієцезії першої половини ХІХ ст., здійснених у ХІХ-ХХ ст., усе ж змушені констатувати, що, вони так і не відображають увесь комплекс необхідних знань. Значний масив джерел потребує опрацювання. Більшість праць з даної проблеми не є синтезованими. Вони висвітлюють, як правило, лише один її аспект. Інші роботи охоплюють політичні, економічні, суспільні та культурні моменти розвитку Луцько-Житомирської дієцезії на тлі висвітлення історії Волині чи усієї України, Римо-Католицької Церкви в Російській імперії чи усіх землях колишньої Речі Посполитої.

Джерельна база дослідження складається з широкого комплексу архівних та, в меншій мірі, опублікованих джерел, що охоплюють основні аспекти даної проблематики. Критеріями класифікації джерельної бази виступають походження, внутрішній зміст і зовнішня форма документів.

У ХІХ ст. різними установами продукувалась велика кількість документів. Серед архівних джерел слід виокремити комплекс документальних матеріалів (укази Римо-католицької духовної колегії, резолюції Луцько-Житомирської консисторії, офіційні матеріали російських державних органів влади, діловодна документація) та нарративні джерела (приватне листування, наприклад єпископа К. Цецішовського).

Загальний стан збереження джерел, інформативна повнота джерельного комплексу з Центрального Державного Історичного Архіву України в м. Києві

(Ф. 442 – Канцелярія київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора; Ф. 707 – Канцелярії попечителя Київського навчального округу; Ф. 2227 – Колекція документів Волинського музею) та Державного Архіву Житомирської області (Ф. 178 – Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія) дали можливість зробити висновок про його самодостатність при вивченні питання Луцько-Житомирської дієцезії в першій половині XIX ст.

Архівосховища Києва та Житомира містять чималу кількість джерел з історії Католицької Церкви на Волині, однак лише незначна їх частина була використана дослідниками, а щодо публікації мова і не йде. У 2003 р. польський дослідник Мар'ян Радван у дев'ятому томі серії “Матеріали до історії Католицької Церкви у Речі Посполитій та в Росії” видав тематичний опис матеріалів, що зберігаються у 178 фондів Державного Архіву Житомирської області “Архіви Луцько-Житомирської дієцезії: Наново віднайдені” [16]. М. Радван у передмові зазначив, що документи, які зберігаються у ДАЖО, є тільки невеликою часткою історії Луцько-Житомирської дієцезії, в основному за XIX ст., лише окремі матеріали стосуються XVIII ст. Архів Луцько-Житомирської дієцезії сильно постраждав через кількаразову зміну місця перебування, а особливо у зв'язку із військовими діями другої світової війни і бомбардуванням потягу, у якому у 1941 р. перевозилися безцінні історичні документи. Вцілілі документи з історії Луцько-Житомирської дієцезії було об'єднано в один 178 фонд, названий фондом Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії.

Отже, архівні матеріали дають змогу висвітлити головні аспекти історії Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині XIX ст.

Джерела та література:

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.
2. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. – К., 1994. – 180 с.
3. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991. – 127 с.
4. О. Ковалів В.-Й. Архієпископ Каспер-Казимир Цецішовський (1798-1831) // Воляння з Волині. – 1997. – Ч. 4 (17). – С. 36-39.
5. О. Ковалів В.-Й. Єпископи Луцько-Житомирської дієцезії // Воляння з Волині. – 1997. – Ч. 3 (16). – С. 36-39.
6. О. Ковалів В.-Й. Єпископ Михайло Пивницький // Воляння з Волині. – 1997. – № 5 (18). – С. 36-37.
7. Толстой Д. Римский католицизм в России: Историческое исследование. – СПб., 1876. – Т. 2. – 578 с.
8. Ks. Boudou A. Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu. – Kraków, 1928. – Т. 1 (1814-1847). – 608 s.
9. Litak S. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r.: Struktury administracyjne. – Lublin, 1996. – 640 s.
10. Litak S. Mapa diecezji łuckiej z około 1792 roku // Ojczyzna bliższa i dalsza. – Kraków, 1993. – S. 63-73.
11. Loret M. Dwaj nuncjusze w Warszawie za Stanisława Augusta Garampi i Archetti (1772-1798). – b.m., 1900. – 60 s.
12. Loret M. Kościół katolicki a Katarzyna II (1772-1784). – Kraków, 1910. – 321 s.
13. Loret M. Kościół katolicki w początku panowania Aleksandra I (1801-1815). – b.m., 1900. – 29 s.

14. Loret M. Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I // Przegląd Powszechny. – T. 179. – R. 45 (1928). – S. 111-284.
15. Prokop K. Sylwetki biskupów łuckich // Biblioteka „Wołanie z Wołynia”. – Biały Dunajec; Ostróg, 2001. – T. 20. – 262 s.
16. Radwan M. Materiały do dziejów Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji. – Lublin, 2003. – T. IX: Archiwa diecezji łucko-żytomierskiej: Repertorium. – 185 s.
17. Szantyr S. Zbiór wiadomości o Kościele i religii katolickiej w cesarstwie Rosyjskim a szczególnie w prowincjach od Polski przyłączonych od czasu pierwszego rozbioru Polski aż do końca panowania cesarza Alexandra I i początków panowania Mikołaja I. – Poznań, 1843. – 405 s.
18. Ks. Żywczyński M. Z badań i literatury o kościele katolickim w Rosji i Królestwie Polskim w wieku XIX // Acta Polonia Sacra. – T. 3. – 1939. – S. 100-140.